

Topónimos con historia do camiño de Santiago a Muxía

Xosé María Lema Suárez
Real Academia Galega

Resumo: Trato algúns nomes de lugar relacionados co mundo xacobeo da ruta Santiago a Muxía e á ría de Camariñas, seguindo o antiquísimo camiño que atravesaba o río Xallas pola ponte vella de Brandomil. Sigo a ruta marcada por Manuel Vilar Álvarez, que a percorreu e estudou a fondo, no seu libro *Camiño de Santiago a Muxía por Brandomil* (2019). Este camiño aínda non está recoñecido oficialmente como ruta xacobeá, aínda que si o está o de Santiago a Fisterra pola Ponte Olveira —tamén sobre o río Xallas, augas abaixo—, cunha prolongación a Muxía para logo volver a Santiago pola mesma ruta, de maneira un tanto ilóxica, pois desbota o camiño máis recto.

Abstract: I analyse some place names related to the segment of the Way of St. James running from Santiago de Compostela to Muxía and to the Camariñas ria, following the ancient way that crossed the River Xallas by the old bridge at Brandomil. I follow the route set out by Manuel Vilar Álvarez, who travelled and studied it in depth, as documented in his book, *Camiño de Santiago a Muxía por Brandomil* [*The Way of St. James from Santiago de Compostela to Muxía via Brandomil*] (2019). This part of the Way is still not officially recognised as a pilgrimage route, unlike the section from Santiago de Compostela to Fisterra via A Ponte Olveira (and also bridge over the River Xallas, downriver), extending to Muxía before returning to Santiago along the same route, in a somewhat illogical way, as it is not the most direct route.

Palabras chave: topónimos con historia, topónimos viarios, antroponimia, hidrotoponimia, fitotoponimia, orotoponimia, reino medieval de Galicia, culto xacobeo, iconografías xacobeas, arqueoloxía, vías romanas, rutas de peregrinación, mosteiros

Key words: toponyms with history, road toponyms, anthroponymy, hydrotoponymy, phytotoponymy, orotoponymy, medieval kingdom of Galicia, cult of the Way of St. James, St. James iconography, archaeology, Roman roads, pilgrimage routes, monasteries.

INTRODUCCIÓN

Mapa 1. Camiño de Santiago a Muxía por Brandomil. Topónimos que se citan. Autor: Rubén Rial

Esta comunicación ten máis que nada carácter divulgativo, pois practicamente todos os topónimos que escollín, dezaseis en total, xa foron estudados por reputados investigadores, que cito, aínda que, en boa parte dos casos, as dúbidas sobre as orixes etimolóxicas permanecen sen resolver de maneira definitiva ou, polo menos, convincente.

Aínda que na ruta hai topónimos viarios —A Brea, O Portanxil, A Ponte Maceira e a ponte vella de Brandomil, A Barca, un hospital para peregrinos en Covas (A Baña), Alberguería (Moraima)...— non os trato por ese motivo, senón pola súa relación co patrimonio histórico-artístico.

Estes nomes de lugar escolleitos son máis ou menos coñecidos por acontecer neles algún suceso de carácter histórico, o paso documentado de peregrinos, a existencia dalgún asentamento arqueolóxico importante (Brandomil, por exemplo), os restos de antigos mosteiros (Moraima, Ozón, Bañías), igrexas de probado culto ó Apóstolo (Santiago de Cereixo, por exemplo) ou portos de desembarque de peregrinos a Compostela (Muxía e o propio Cereixo).

Ademais do afán divulgativo, pretendo darlle tamén un carácter lúdico, de aí que acompañe a miña exposición con imaxes dos topónimos tratados co obxectivo de facer máis atractiva a ciencia toponímica ós non iniciados.

Mapa 2. *Descripción del Reyno de Galicia* (1598), de frei Fernando Ojea. A ponte Maceira e a de Brandomil non faltan nos mapas máis antigos de Galicia

1. AUGAPESADA

Núcleo habitado situado nunha encrucillada de camiños na ruta de Santiago a Fisterra e a Muxía, cunha antiga ponte. No séc. XIX foi a primeira sede da casa do concello de Ames. Pasa por el o río ou regato do mesmo nome, tributario do río Sar.

Foi estudado por X. R. López Boullón (2019, pp. 25-27), a quen seguimos. Entre outras, temos as seguintes atestacións: *Sancha Pérez d’Agoa Pesada* (1344); “tenencia de *Agoa Pesada*” (1544); *Juan Mariño de Augapasada* (1550); “en la *pasada* de Vagariños (...) a la *pasada* de Figueyra” (1752, Catastro de Ensenada).

Topónimo composto de dous elementos: *auga* + *pesada*. O primeiro, *auga*, procede do latín *AQUA*; máis problemático é o segundo, *pesada*, que á primeira vista podía ser o feminino do adxectivo *pesado*. Rexeitando a explicación etimolóxica dun *aqua impezata*, que se rexistra no séc. XII por se referir a un lugar moi distante —San Lázaro, Santiago—, López Boullón considera que a orixe do topónimo está en relación coa pontella do antigo camiño real, e interpreta o segundo elemento como *pasada*, como revelan as dúas últimas atestacións. Estaría polo tanto na familia de topónimos da familia *paso* e *pasar*, lugares por onde un

camiño cruza un río: *O Pasal, Os Pasais, Os Pasares, Os Pasos, Pasarón...* Sería, xa que logo, un paso fluvial.¹

Fig. 1. Ponte de Augapesada (Ames). Foto: Xosé M.ª Lema

Historia

O castro de Augapesada foi o punto de encontro o 12 de xuño de 1471 dos cabaleiros galegos, chegados de varias partes do reino de Galicia, que acudiron a defender a Lopo Sánchez de Moscoso do ataque do arcebispo Alonso II de Fonseca e do seu irmán Luís de Acevedo, que lle querían arrebatara a súa fortaleza de Altamira.

Seguindo basicamente o relato de Vasco da Ponte (c. 1530), unha publicación recente sobre a batalla de Altamira de 1471 narra polo miúdo os acontecementos (Vázquez Bertomeu e Rodríguez Suárez 2020, p. 93). Tras a súa vitoria definitiva sobre os irmandiños en 1469, os cabaleiros laicos galegos aliaríanse despois co pacto de Carboeiro contra os señores eclesiásticos. Respondendo a esta alianza presentaríanse no castro de Augapesada Diego de Andrade, Gómez Pérez das Mariñas, Sancho Sánchez de Ulloa e Pedro Álvarez de Soutomaior, que nesta ocasión non fixo honor ó alcume que o fixera famoso, Pedro Madruga, pois foi o último en chegar, pero iso si, con gran pompa, con sonoros toques de trompetas. Ó día seguinte, os señores dirixiríanse en dirección oeste cara ás torres de Altamira pola costa do Mar de Ovellas e Susavila de Carballo.

1 Véxase tamén a proposta de Emilio Nieto, neste mesmo volume.

Por este lugar tamén pasou o peregrino Erich Lassota de Steblovo en 1581 (Vilar Álvarez 2019, p. 17), que chegara por mar a Muxía e seguira a Fisterra antes de se dirixir a Santiago. Pasa pola ponte de Brandomil e o 12 de outubro por *Aopesada* (sic) no seu camiño á tumba do Apóstolo.

2. O MAR DE OVELLAS

Tramo viario do camiño a Fisterra e a Muxía na parroquia de Trasmonte. Nomea un lugar alto, un paso entre elevacións ó oeste de Augapesada, no cumio dunha zona denominada *As Ovellas*, que separa a cunca do Tambre da do Xallas.

Estudouno X. R. López Boullón (2019, p. 68), quen rexistrou as seguintes atestacións: *Mar do Obellias* e *Mordovelias* (séc. XII, en documentos do Tombo de Toxosoutos); *Mordovellas* e *Mordobellas* (1613, 1660 etc.), no Arquivo da Catedral de Santiago. Este debeu ser o topónimo orixinario, *Mordovellas* (< radical prerromano *mor-* ‘pedra’, ‘montículo pedroso’, ‘monte’). A denominación da parte alta desta elevación é *O Alto das Ovellas Negras* ou *Alto do Morouso* (que contén o radical *mor-*).

A alteración vocálica que pasou o primeiro elemento de *mor-* a *mar-* debeu ser relativamente tardía, pois non se rexistra antes do séc. XVIII: “peña de *Mar de Ovellas*”, “piedra de *Mar de Ovellas*” (1752, Catastro de Ensenada).

Historia

Por este lugar tamén pasaron os cabaleiros galegos, que o 12 de xuño de 1471 se reuniran en Augapesada, en dirección ás torres de Altamira para auxiliar a Lopo Sánchez de Moscoso.

A Costa do Mar de Ovellas asóciase a lendas de salteadores de camiños e menciónase nun dos poemas de Rosalía de Castro do seu libro *Follas novas* (1880):

I a vella vai, sube, sube
a costa do mar de ovellas,
cun ollo posto no chan
i outro onde as casas fomegan.
(Rosalía de Castro 1992, p. 254)

3. A PONTE MACEIRA

A Ponte Maceira é un lugar dividido en dúas partes, situadas nas dúas marxes do río Tambre e unidas por unha antiga e fermosa ponte medieval. A parte da beira dereita do río pertence á parroquia de Portor (Negreira) e a da esquerda á de Agrón (Ames).

Hoxe en día esta ponte denomínase *A Ponte Vella*, pois augas abaixo, a pouca distancia, construíuse a principios do séc. xx, en 1905 (Liñares 1986, p. 105), para a nova estrada de Santiago a Muxía, a denominada *A Ponte Nova* — topónimo replicante— que agora xa non o é, dado que hai xa outra máis recente para facilitar o cada vez máis intenso tránsito desta mesma estrada.

A Ponte Vella foi, ata finais do séc. xix, paso obrigado do camiño de Santiago a Fisterra e a Muxía, pois ata a Ponte Nafonso, na desembocadura do Tambre, non había outra ponte. Só barcas, como a de Logrosa, que deu lugar ó topónimo *A Barca*. En 2022 a Xunta de Galicia declarou Ben de Interese Cultural (BIC) a Ponte Vella e o lugar foi incluído na lista de “Pueblos más bonitos de España”.

X. R. López Boullón (2019, pp. 82-83) estudou este topónimo, que presenta as seguintes atestacións: *Puente Maceyra* (c. 1530, Vasco da Ponte); *Puente-maceira* (1570, ACS); *Pontemaceira* (1589, ACS); *Puente Maceira* (1610, ACS); *Puente Massera* (1654, peregrino Gozinger).

O nome é un composto de *ponte* (< lat. PONTE), co seu nome feminino propio do galego, e o fitónimo *maceira* (< lat. MATIANARIA, a árbore que dá as mazás).

Fig. 2. A Ponte Maceira.
Foto: Xosé M.ª Lema

Historia

Foi escenario de dúas batallas. A primeira, no séc. XII: un enfrontamento armado entre os homes do arcebispo Xelmírez e os do conde Pedro Froilaz de Traba.

A segunda aconteceu o 13 de xuño de 1471, o mesmo día que a batalla de Altamira: as tropas de Luís de Acevedo, irmán do arcebispo Alonso II de Fonseca, situáronse na beira esquerda do río, á entrada da ponte, para impedir que as tropas reunidas na xurisdición de Barcala e na terra de Trastámara polo escudeiro de Lopo Sánchez de Moscoso, García Martiz de Costela, puidesen acudir en axuda do señor de Altamira, cercado polas tropas de Fonseca nas torres. Luís de Acevedo, axudado polo escudeiro Estevo de Xunqueiras, conseguiu o seu obxectivo, pero a súa foi unha vitoria pírrica, pois permanecer gardando a Ponte Maceira impediu que puidese acudir en auxilio do seu irmán, que sería derrotado por Lopo Sánchez e a coalición dos cabaleiros leigos ante os muros das torres de Altamira e obrigado a fuxir cara a Padrón, segundo o relato de Vasco da Ponte, no que se basearon Vázquez Bertomeu e Rodríguez Suárez (2020, p. 95).

En 1654 pasa pola *Puente Massera* un peregrino chamado Christoph Gunzinger (Vilar Álvarez 2019, p 36).

4. ALTAMIRA

Altamira é o nome dunha antiga xurisdición señorial creada na época medieval e continuada durante a Idade Moderna. Deu orixe ó condado do mesmo nome. *Altamira* foi, así mesmo, a primeira denominación que tivo o concello de Brión en 1836 (González López 2016, p. 188). Este topónimo non se rexistra no *Nomenclátor de Galicia* debido a que xa non é un lugar habitado, pois só corresponde ás ruínas dunha fortaleza construída e derruída no séc. XV: as *torres de Altamira*. A aldea da *Torre*, a máis próxima, conserva parte deste pasado histórico.

No seu estudo do topónimo *Altamira*, J. L. Pensado (Sarmiento 1999, I, p. 270) salienta o feito de que o tratamento de *Alta-* fronte a *-outa* demostra a súa ascendencia culta ou semiculta, e tamén pola colocación dos seus compoñentes (en contraste con *Pen-outa*, por exemplo). Trátase dun topónimo con certa presenza na xeografía galega que dá nome a cinco lugares habitados existentes noutros tantos concellos da provincia da Coruña, tres na de Lugo e cinco na de

Pontevedra; ningún na de Ourense. Designa lugares altos, desde os que se pode dexergar moita extensión de terreo. Este é o caso, pois esta elevación é unha excelente atalaia para todo o val da Maía. Divísase cara ó nordés a cidade de Santiago, de aí a importancia da fortaleza situada no seu cume, e dos esforzos que fixo o arcebispo Alonso II de Fonseca por apropiarse dela.

Historia: as torres e a batalla de Altamira

Sobre este pronunciado outeiro construíron os Moscoso as primitivas torres de Altamira, probablemente entre 1459 e 1463, fortaleza permitida polo arcebispo Alonso I de Fonseca para contentar e manter a paz con Bernal Eanes de Moscoso, a quen lle prometera tamén o cargo de pertegueiro maior da Terra de Santiago. Os Moscoso eran coñecidos como os señores de Altamira, e, despois de 1471, autotitularíanse condes de Altamira.

A fortaleza sería derrocada en boa parte (non toda) polos irmandiños da Maía e da Terra de Santiago. En 1469 os señores laicos e eclesiásticos vencen os irmandiños e tratan de reconstruír as súas fortalezas.

García Martiz de Barbeira, escudeiro de Lopo Sánchez de Moscoso (xefe da Casa de Altamira) entra de noite con cen peóns nas ruínas das torres de Altamira, reconstrúe os muros principais de defensa e fai unha cava (non un foxo). O arcebispo Alonso II de Fonseca, inimigo dos Moscoso, non podía consentir que se reconstruíse esta fortaleza ás portas da cidade de Santiago, pois significaría ter que compartir o poder cun señor feudal nos seus dominios, polo que envía o seu irmán Luís de Acevedo con cen lanzas e douscentos peóns para recuperar o castelo. Os defensores resisten bravamente.

Chega Lopo Sánchez a Altamira “con mucha compañía” (V. da Ponte) e reforza a defensa: ergue unha nova torre con tres cubos e deixa como alcaide a García Pérez de Costela. O 13 de xuño de 1471, día de Corpus e de santo Antonio, aconteceu a batalla de Altamira. Alonso II de Fonseca, ó mando das súas tropas, acampa á vista das torres, e, mentres o seu irmán Luís de Acevedo se sitúa na Ponte Maceira para evitar que entren as mesnadas do escudeiro de Lopo Sánchez de Moscoso, García Martiz de Barbeira, que traía peóns de Barcala e de Trastámara, o exército arcebispal cerca a fortaleza de Altamira e ascenden ben abastecidas cara ós seus muros. Pero cabaleiros de diversas partes de Galicia viñeran en auxilio do Moscoso. Tras concentrárense no castro de Augapesada

Fig. 3. Ruínas das torres de Altamira. Foto: Xosé M.ª Lema

diríxense cara ás torres, atacan o exército do arcebispo e obríganlo a fuxir cara a Padrón. Tras a vitoria, os cabaleiros marchan xuntos cara a Santiago e despois retíranse.

Tras a batalla de Altamira, Lopo Sánchez, noméase a si mesmo conde de Altamira (título ratificado en 1475 por Fernando o Católico). O arcebispo de Santiago tería que convivir co poder dun señor laico.

A casa de Altamira foi das máis poderosas de Galicia, como reconece no séc. XVI o cronista Vasco da Ponte. Xa a partir do séc. XVI esta estirpe vaise desgaleguizando a medida que os titulares do condado pasan a residir na corte real, onde entroncarán con outras importantes familias nobres españolas. En Galicia mantiñan as súas posesións (“estados”) ó cargo de apoderados ou meiriños que residían nos seus castelos. Nun documento do ano 1724 (*Compendio del Estado de Altamira*), redactado por un servidor dos condes, dicíase: “Compónese el Estado de Altamira de quince Partidos, Jurisdicciones, o Merindades: las catorce dentro del Reyno de Galicia, y la una en el Principado de Asturias”. Unha destas xurisdicións era a de Altamira, que comprendía todo o val da Maía. Hoxe soamente quedan en pé as ruínas das torres, no concello de Brión.

5. TRASTÁMARA, CONDADO

O condado medieval de Trastámara fai alusión ás terras que quedan entre o río Tambre e o mar. Un condado de orixe claramente galega asociado

orixinariamente á liñaxe dos Traba (século XII). Foi creado polo rei Afonso X (XI no cómputo historiográfico español) e comprendía desde o río Tambre á costa.

Entre as atestacións, un documento en castelán de Fadrique Enríquez, conde de Trastámara e duque de Arjona, de 1401, no que fala “del monasterio de Mouramea que es en la mi terra de *Trastamar*” (Benlloch del Río 2012, p. 18).

É un topónimo transparente: TRANS TAMĀRIS, nome latino do río Tambre, como testemuña Mela.

partem quae prominet Praestamarchi habitant, perque eos *Tamaris* et Sars flumina non longe orte decurrunt (Pomponio Mela, séc. I) [Romero e Pose 1988, p. 55].

[Os praestamarcos habitan a parte que sobresae e a través deles corren os ríos Tambre e o Sar nados non lonxe].

Hai un río *Tamaris* citado por Ptolomeo e polo Anónimo de Rávena no sur de Inglaterra, hoxe *Tamar*, que establece a fronteira entre Inglaterra e Cornualla. Disque é de procedencia celta co significado de ‘río escuro’ ou ‘de augas escuras’. O río *Támese*, que desemboca en Londres, pode ser da mesma familia.

Talvez haxa que pensar para o noso *Tamaris* (Tambre) nunha raíz antiqüísima, **ta-* ‘derreterse, fluír [auga]’, que Bascuas (2006, p. 91) compara co armenio *t’anam* ‘mollar, humedecer’ e con topónimos ingleses; sen esquecer o noso *Tambo*, illa da ría de Pontevedra.

Historia

Fernando Ruíz de Castro (século XIV), conde de Trastámara e Lemos, encabezou en Galicia a defensa dos dereitos hereditarios de Pedro I de Castela fronte ao seu medio irmán Henrique. A pesar da morte de Pedro en 1369, don Pedro resistirá en Lugo ata que en 1371 será derrotado polas tropas de Henrique, que mesmo se apropiaría do título condal galego para a súa dinastía: será coñecido como Henrique II de Trastámara ou das Mercés.

Con el inaugúrase a casa de Trastámara na coroa de Castela. Esta dinastía castelá tamén se introduciría na coroa de Aragón a partir de 1412, tras o Compromiso de Caspe, con Fernando I de Antequera ou de Trastámara, infante de Castela.

Fig. 4. O río Tambre (antigo Támara), na Ponte Maceira.
Foto: Xosé M.ª Lema

Don Fadrique Enríquez foi conde de Trastámara, Lemos e Sarria; contra 1428 caeu en desgraza ante o rei Xoán II e morrería no castelo de Simancas, onde estaba preso (1430). O rei ordenou a confiscación dos seus bens, que foron reclamados pola súa irmá Beatriz de Castro, esposa de Pedro Álvarez Osorio, a quen finalmente o monarca castelán lle concederá o título con carácter hereditario.

Na administración eclesiástica houbo tamén o arcediagado de Trastámara, que comprendía os arciprestados de Barcala, Dubra, Céltigos, Entíns, Soneira, Seaia e Nemancos. O arcediago residía en Cee.

6. NEGREIRA

O termo municipal de Negreira creouse en 1836 agrupando parroquias que pertenceran no Antigo Réxime ás xurisdicións de Barcala, Lañas, Muros e Bugallido, da provincia de Santiago. A denominación inicial do concello foi Aro (San Vincenzo). A partir de 1849 xa recibe o nome de Negreira. Estableceuse a capital na parroquia de San Xián de Negreira. Seguimos a explicación de Gonzalo Navaza (2021, p. 67).

O topónimo documéntase como *Nigraria* no latín medieval (*in territorio Celticis ripa Tamaris, Sanctum Julianum de Nigraria*, 1024), e coa forma actual en galego (*de Negreyra et ãna frigesia de San Viçenço*, 1344).

Negreira é o resultado común galego do latín NIGRARIA, e este un derivado de *niger* ‘negro’. Aínda que *Niger* tivo uso como nome persoal en Galicia e deixou restos na toponimia (*Nigrán* < *Nigrāa* < (VILLA) NIGRANA ‘vila ou granxa dun tal Níger’), a derivación cun sufixo -ARIA non é común nos nomes persoais,

polo que parece máis verosímil que o topónimo se refira á cor negra da terra, tramos dun curso fluvial de zonas de augas profundas (*pozo negro, pego negro*), e tamén a nomes de variedades de árbores (*ceresaria nigraria*, documentada en Lourenzá en 1132).

En tempos a vila denominábase *O Cotón*. Na *Carta Xeométrica* (1834) de Domingo Fontán figura a *Feira do Cotón*, que aínda se segue celebrando xunto ó *pazo do Cotón*. *Cotón* procede dunha base prerromana **cott* ‘prominencia, altura rochosa’.

Fig. 5. O pazo do Cotón (Negreira). Foto: Xosé M.ª Lema

Historia e lenda

Suponse que o pazo do Cotón é o soar nativo do trobador medieval galego Afonso Eanes do Cotón, activo no séc. XIII nas cortes de Fernando III e Afonso o Sabio.

En decembro de 1976 creouse en Negreira a asociación cultural Afonso Eanes, e en decembro de 2007 o Concello de Negreira declarou a figura do trobador —en cerámica de Sargadelos— a súa imaxe corporativa.

Por outra parte, o pazo do Cotón ten unha capela dedicado a santo Amaro, que conta cunha lenda semellante á de santo Ero da Armenteira ou á do abade Virila do mosteiro navarro de San Salvador de Leire.²

2 GNG: <https://academia.gal/nomes/-/nome/Ero>

7. A BAÑA

Este municipio creouse en 1835 con parroquias que no Antigo Réxime pertencían ás xurisdicións de Barcala; Dubra, Xallas, Lañas e San Xoán de Riba, da provincia de Santiago.

Recibiu o nome da parroquia onde se estableceu a casa consistorial, no lugar de San Vincenzo. Como sucede noutros casos, o nome do concello non corresponde a ningún núcleo de poboación concreto.

Segundo Navaza (2021, p. 17), na Idade Media o topónimo rexístrase en latín como *Avania* no *Tombo de Toxosoutos* e noutras fontes documentais, onde dá nome no só á parroquia senón tamén ó seu territorio: *Terra de Avania* (1153), *Petrus Petri de Avania* (1162), *Avania* (1189 e 1209), *San Vicenço dabaña* (1388), *San Vicenço da Baña* (1527) etc.

É un hidrónimo prerromano, emparentado co nome dos ríos *Ave*, *Avia*, *Avión* etc. *Avon* en Gran Bretaña, procedente dunha raíz indoeuropea **awe-* (**av-*, **au-*) ‘fluír’, ‘auga’. Crese que en orixe era o nome do río, afluente do Tambre, que pasa polo lugar.

O topónimo debería ser *Abaña*, pero, como pasou con outros casos (O Grove, A Grela...), popularmente tomouse o A- inicial como artigo e acabou segmentando.

Historia

Na parroquia de Covas había un hospital para peregrinos baixo a advocación do Bo Suceso e das Neves. Alí durmiu o peregrino italiano Gian-Lorenzo Buonafede Vanti en 1717 (Vilar Álvarez 2019, pp. 17, 44).

8. BRANDOMIL

Brandomil é, xunto con Brandoñas, a máis meridional das parroquias do concello de Zas; as dúas bañadas polo río Xallas.

Trátase dun topónimo con moita sona en Galicia pola literatura, debido a que o poeta Eduardo Pondal o transformara nun heroe celta, pero sobre todo

pola arqueoloxía, pois neste lugar houbo un importante asentamento romano, xa existente no séc. I.

O asentamento romano xa era valorado a finais do séc. XVIII (J. Cornide), e ó longo dos séculos XIX e XX (de López Ferreiro á actualidade). Con todo, grazas a escavacións realizadas en 2007-2008 e nos últimos anos (2019-2022), pasou de ser un pequeno aglomerado romano secundario de 2 ha, a ser considerado o cuarto asentamento máis importante da actual provincia da Coruña, con 25 ha (despois de Brigantia —a propia A Coruña—, Iria en Padrón e Ciadella en Sobrado).

Fig. 6. Ara romana á deusa Fortuna, achada en Brandomil, doada por *Marcus Agaton*

Houbo aquí, na beira dereita do Xallas, un importante asentamento romano motivado pola existencia de ricas minas de ouro e estaño, foco de atracción de inmigrantes de diversas partes do Imperio, como o demostra a epigrafía de aras votivas a diversos deuses e estelas funerarias, con antropónimos de fóra da Gallaecia e mesmo de Hispania (*Vegetianus, Verecundus, Fabricius, Saturninus, Agaton, Daduchus...*), posiblemente libertos que viñeran traballar ás minas.

Está fóra de toda dúbida que unha importante vía romana pasaba por Brandomil; seguramente a vía XX que ía de Bracara Augusta (Braga) a Asturica Augusta (Astorga) ‘per loca maritima’ —achegada á costa—. En Brandomil habería unha *mansio* ou parada de postas.

Non hai acordo unánime no trazado da vía XX do Itinerario de Antonino, certo, pero as recentes escavacións de 2021-2022 certifican a existencia dunha vía romana polas terras de Brandomil, con características de vía urbana, como a existente en Lugo, e non rural. Que mansión sería a existente en Brandomil en época romana? Pode ser de capital importancia para explicar a etimoloxía do topónimo.

A maior parte dos investigadores historiadores, arqueólogos ou filólogos consideran que a mansión romana do vía XX ‘per loca maritima’ citada no Itinerario de Antonino é *Grandimirum*, que tamén aparece con estas variantes: *Glandomiro, Grandimarium, Glandimirum*.

Nos documentos medievais temos abundantes atestacións, que resumimos deste xeito: *Brandimir* (de 1157 a 1260, en latín); *Brandemir* (1286, documento

Fig. 7. Ponte vella de Brandomil.
Foto: Xosé M.ª Lema

en castelán procedente de Burgos, da corte de Sancho IV; trátase da primeira alusión á existencia da ponte sobre o río Ézaro ou Xallas); *Brandimir* (1334, en galego); *Brandomin* (1405, en galego); *Brandomill* (1410, 1421, 1427... en galego); *Brandomill/Brandomil* (1476, 1478... en castelán).

Estas son as principais hipóteses sobre a etimoloxía de Brandomil: 1) que proceda dun antropónimo xermánico, *Brandemirus*; 2) que proceda do nome da mansión *Grandimirum* da vía XX do Itinerario de Antonino; 3) para os propios habitantes do lugar, procedería do adxectivo *brando*, debido a que o terreo onde se asenta ó moi mol, e sempre foi difícil atopar o firme para as edificacións.

A primeira foi proposta en 1976 polos alemáns Joseph Piel e Dieter Kremer (1976, § 49, p. 104): na súa opinión, Brandomil procedería da forma, non documentada, de **Brandemirus*, nome persoal de orixe xermánica, composto por *brand* 'espada' e *mereis*, latinizado *mirus* 'célebre'.

Ó ano seguinte, o latinista Abelardo Moralejo Laso, aínda que nun principio chegara a considerar a aparente orixe xermánica do topónimo, despois de sometelo a un profundo estudo acabou por non ter dúbida da identificación de *Grandimirum* co actual Brandomil. Esta era a súa explicación lingüística:

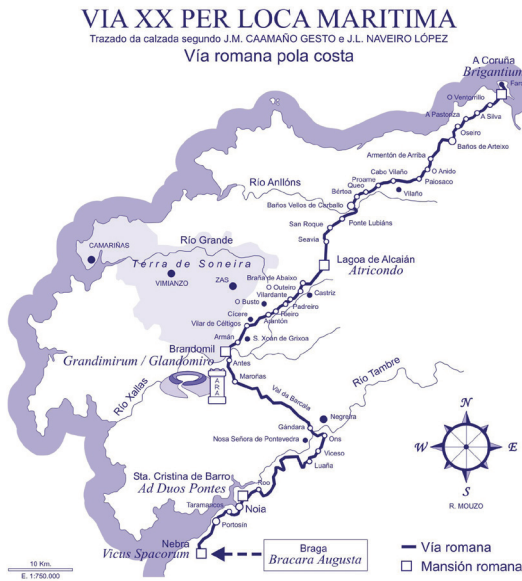
Se trata, creo, simplemente de un caso de confusión por equivalencia acústica de las consonantes iniciales *g-* y *b-*, pero con posible influencia de nombres ya germánicos en *brand-*, más de una disimilación entre *r - r* con influencia quizá también de otros topónimos en *-mil*. Es decir, que el antiguo compuesto que al parecer era *Grandimirum* pasó a ser el compuesto *Brandomil*, germánico aparente nada más. [...] El vocalismo de la sílaba media *-o-* no importa mucho: debería ser más bien *e* o *i*; pero ya vacilaba antes

entre *Grandimirum* y *Glandomiron* y también tenemos *Branda-lo-li*, *Carte-li-lo* y otros casos parecidos (Moralejo Laso 1977, pp. 234-237).

En tempos máis recentes, Paulo Martínez Lema (2010, pp. 108-111), na súa tese de doutoramento, móstrase partidario da orixe prelatina do topónimo e daba por boa a proposta de Moralejo Laso, consistente nunha continuidade etimolóxica entre as formas *Grandimiro* e *Brandomil*, para o que foi precisa a interacción de fenómenos fonéticos característicos da gramática histórica galega (como o paso do *g-* inicial a *b-*) con elementos lingüísticos de filiación xermánica.

Por tanto, a explicación asumida por Moralejo Laso parece combinar satisfactoriamente os datos extralingüísticos (históricos e xeográficos) cos propiamente lingüísticos, o que nos leva a priorizala (cando menos de xeito provisional) sobre a hipótese puramente xermánica de Piel / Kremer (Martínez Lema 2010, p. 110).

Pero para este investigador aínda hai máis razoamentos que apoian a hipótese de que *Brandomil* procede de *Grandimirum* ou *Glandomiron*: a propia constitución lingüística e o significado remoto deste topónimo. As hipóteses máis recentes tenden a interpretalo como un composto hidrotopónimo de filiación indoeuropea: neste senso Rosa Pedrero (1996, p. 370) estableceu a relación

Mapa 3. A vía romana XX 'per loca maritima', segundo J.M. Caamaño e J. Naveiro (1992). Autor: R. Mouzo

Fig. 8. Escavacións realizadas en 2022 por Adelino Gorgoso na vía romana de Brandomil. Foto: Xosé M.ª Lema

entre o segundo compoñente e un grupo de elementos onomásticos entre os que sobrancean topónimos como *Mera* ou *Mira*, para os cales propuxo como probable base etimolóxica unha forma adxectival **meiros*, que remitiría ó indoeuropeo **mei-* / **moi-* / **mi-* ‘suave, mol’. Para o primeiro compoñente, García Alonso (2003, pp. 198-199) suxire, con reservas, a posibilidade do céltico **glannos* ‘beira dun río’, conservado en substantivos antigos como *Glannibanta* e outros. De todas formas, no seu dicionario etimolóxico de protocéltico, Matasović (2009, p. 160), para a acepción ‘ribeira’, parte de **glendos-*, o que dificulta a evolución fonética para o resultado, co cal queda de manifesto a prudencia con que hai que considerar estas raíces prerromanas. Cabeza Quiles (2014, pp. 315-320) dá por boa a explicación de Moralejo e, polo tanto, tamén apoia a orixe prelatina do topónimo.

Convén, ademais, termos en conta que a forma *Brandimir* é maioritaria nos documentos en latín medieval (atestacións en cinco documentos dos anos 1166, 1203, 1247, 1257, 1260 do Tombo de Toxosoutos), e un en galego (1334).

Brandemir (1286) é a primeira atestación nun texto castelán do topónimo, practicamente testemuñal, pois cómpre observar que procede da chancelería castelá da corte do rei Sancho IV; trátase da delimitación do alfoz da vila de Muros, e nel cítase, por vez primeira, a ponte sobre o Ézaro ou Xallas. Semella ser unha simple variante de *Brandimir*.

Fig. 9. Brandomil, na beira do río Xallas; estado da ponte vella tras as inundacións de 1989. Foto: Xosé M.ª Lema

Aínda que, nun preito do ano 1405 do convento de Santa Clara de Santiago, redactado en galego, aparece varias veces *Brandomín*,³ a partir de principios do séc. xv xa se vai xeneralizado a forma *Brandomill*, así grafada nos documentos galegos (1421, 1478), e tamén casteláns a partir de 1476. Esta forma, rematada en *-ll*, aínda se mantén en documentos no castelán dos séculos xvi, xvii e mesmo nos primeiros anos do xviii (1546, 1632, 1702). A partir do primeiro terzo do xviii xa aparece a forma actual de *Brandomil* (1729, 1745, 1753...).

En resumo: as numerosas atestacións de *Brandimir* nos documentos medievais en latín (séculos xii e xiii) e en galego (séc. xiv) talvez reforcen a idea de boa parte dos filólogos e arqueólogos da posible orixe na forma *Grandimirum* (mellor que *Glandimirum*) existente na época romana, que pode explicar o mantemento do *-i-* átono de *Brandimir* nas formas latinas na Baixa Idade Media durante case douscentos anos: grosso modo, de 1166 a 1334.

A substitución do *-i-* átono por *-o-* debeuse dar a finais do séc. xiv ou a principios do xv. Para ese cambio evolutivo (*Brandimir* > *Brandomil*) aventuramos que seguramente influiría moito a proximidade do topónimo “irmán” da parroquia filial, *Brandoñas*, que, case con toda probabilidade, teña unha orixe toponímica moi semellante, de filiación indoeuropea (*glan-* ou *gland-*). Máis adiante veremos que Martínez Lema (2010, p. 112), pola presenza da terminación prelatina *-(o)nias* descarta calquera relación da forma *Brandoñas* con topónimos procedentes de nomes persoais xermánicos.

3 “fregresía de *San Pedro de Brandomin*”; “couto e fregresía de *San Pedro de Brandomin*”; “couto de *Brandomin*” (Viader Serra 1975).

Non sobra facer notar que no latín dos séculos XII (1166) e XIII (1257) e no galego do XIV (1334) conviven as formas *Brandimir* e *Brandonias*.

Non descartamos que a este cambio axudase a etimoloxía popular, que aínda hoxe está vixente: para a veciñanza, *Brandomil* procedería do adxectivo *brando*, por ser un terreo onde se asentan as casas da aldea moi mol e sempre foi moi difícil asentar os alicerces.

Existe outro Brandoñas no concello de Tordoia, pero *Brandomil* é un *unicum* na toponimia galega; non deixa de ser outro dato a favor do posible étimo, tamén único, de *Grandimirum*.

Este sería, polo tanto, o desenvolvemento evolutivo máis probable: **gland-* + *mir* > *Grandimirum* (séc. III) > *Brandimir* (séculos XII, XIII, XIV) > *Brandomil* (séc. XV en adiante).

9. LIMIDEIRO

Lugar do oeste da parroquia de Brandomil, lindeiro con Brandoñas.

Trátase dun topónimo único no *Nomenclátor de Galicia*. Segundo Paulo Martínez Lema (2010, pp. 221-223), posiblemente veña do latín *(LÖCŪ) LĪMĪ-TĀRĪŪ ‘lugar pegado a outro’ ou, tamén, ‘límite, linde, terreo estreito que indica o remate dunha propiedade’, un lugar derivado do substantivo latino LĪMES ‘carreiro entre dous campos’, co engadido do sufixo -ĀRĪŪS. Ten, polo tanto, carácter de terra límite ou raiana, como os *Lindoso* (< lat. LĪMĪTOSU) do Berzo e do norte de Portugal, este fronteirizo co concello galego de Lobios.

Tampouco se pode descartar a súa relación coa raíz prerromana *lim-*, relacionada con *limo* e con algún curso de auga.

No testamento de Lionor Gonçalves de Saz (1334), en galego, cítase “o casal de *Limideyro*”. Do 1410 data o primeiro antropónimo coñecido: *Afonso de Limideiro*. Documentase en 1708 no *Padrón Calle-Hita*⁴ o “Lugar de *Limideiro*”.

Un pouco despois, nun documento de 1714, fálase do “prado da *Calçada de Limideiro*”, que fai referencia ós restos da antiga calzada ou vía de orixe romana que seguramente se dirixía ás minas do chamado *Pozo (de) Limideiro*, onde se acabaría formando unha lagoa no sitio onde antano houbo escavacións

⁴ *Vecindario de Brandomil a principios do século XVIII* (Fundación Brandomil, en liña: <https://fundacionbrandomil.org/brandomilnahistoria/vecindario-de-brandomil-a-principios-do-sec-xviii/>).

Fig. 10. Pozo (de) Limideiro, lagoa formada na escavación dunha antiga mina.
Foto: Xosé M.ª Lema

mineiras, auríferas e estanníferas. Aquí e en Vilarcovo (Brandoñas) atopáronse restos de cerámica e de tégulas romanas. Seguramente estas explotacións auríferas xa quedaron esgotadas na antigüidade, pois a finais do séc. XIX unha empresa inglesa con nome en castelán —Montes de Oro— gastou infrutuosamente millón e medio de pesetas en maquinaria na procura do ouro que hipoteticamente deixaran de extraer os romanos.

O lugar figura en Madoz e en todos os nomenclátoreos dos séculos XIX, XX e XXI. Domingo Fontán sinala o *Pozo Limidoiro* (sic) no seu mapa de 1834.

10. BRANDOÑAS

Entre as atestacións medievais, rexístrase *Blandonia* (c. 989), pero durante os séculos XII e XIII documéntase como *Brandonias*: *Martinuz Brandonias* (1106, 1110, 1154, 1159), *Domne Maioris de Brandonias* (1257), *Sancti Petri* (sic) *de Brandonias* (1257) etc.

No testamento en galego de Lionor Gonçalves de Saz (1334) un *Martin Brandotias*, citado por Pérez Rodríguez (2004), considéao Martínez Lema (2010, p. 112) un erro de transcripción: *Martin Brandonas* sería para el a forma correcta (pronunciado xa *Brandoñas*). Na Idade Moderna *Brandoñas* será a forma única deste topónimo.

No tocante á súa etimoloxía, para Martínez Lema (2010), desde o punto de vista de filiación lingüística, pode integrarse a priori no substrato prelatino,

Fig. 11. Brandoñas tamén está situado na beira dun río, o Xallas. Foto: Roberto Mouzo

“pois a terminación *-(o)ña / -(o)ñas*, calquera que fose o seu valor específico, ten unha presenza notábel noutros topónimos galegos con esa mesma orixe, como p.ex. *Baroña, Oroña...*”; ademais, esta terminación tamén descarta unha posible filiación xermánica da raíz **brand(a)* ‘fulgor de espada’, como *Brandariz*. Para a raíz deste topónimo, Paulo Martínez non propón ningunha hipótese.

Lidia Gómez e Luz Méndez (2022, p. 28) estudan os *Brandoñas de Arriba* e un *Brandoñas de Abaixo*, existentes no concello de Tordoia, e basicamente seguen a interpretación de Martínez Lema, aínda que para a raíz engaden que quizais poida ser, segundo suxire Navaza Blanco, “un hidrónimo relacionado coa voz *braña*”.

Cabeza Quiles (2014, pp. 319-320) tamén se inclina pola orixe prelatina. Considera que o primeiro elemento tamén sería o mesmo ca en Brandomil (véxase).

Historia / arte

Na igrexa de Santa María de Brandoñas hai un retablo lateral pétreo, barroco do ano 1716, coroado cunha efixie dun Santiago cabaleiro. Pode ser unha devoción particular ou un indicio máis do culto xacobeo no camiño de Santiago a Muxía por Brandomil.

Por outra parte, este topónimo foi, como o de Brandomil, convertido por Eduardo Pondal nun bravo e rexo guerreiro celta, de corpo lanzal: “Brandoñas o forte”.

11. BAÍÑAS

Baíñas é unha parroquia do concello de Vimianzo, situado na zona sur da Terra de Soneira.

Entre as atestacións, rexístrase en latín o antropónimo *Arias Petri de Baainas* (1213) no Tombo de Toxosoutos, e o nome da parroquia, *Santo Antonino de Baynas* (1334), en galego, tamén no citado tomo. En 1485, noutro documento en galego, *santo Antoyño de Baayñas*. O visitador Jerónimo del Hoyo cita a parroquia como *San Antonino* ou *Sant Anton de Baiñas* (1607).

Martínez Lema (2010, pp. 90-94) relaciona este nome co tamén topónimo soneirán *Baio*, no concello de Zas, situado a quince quilómetros, e apunta o adxectivo latino *BADĪŪS* ‘marrón, da cor castaña’, orixe á súa vez do galego e portugués *baio*, e castelán *bayo*. Pero como este nome de cor se aplicaba especificamente ós cabalos ou outros équidos, decántase por unha forma prelatina procedente da raíz indoeuropea *badhōs* ‘dourado, marrón’, que deixou como únicos vestixios coñecidos a devandita palabra latina *BADĪŪS* e o antigo irlandés *buide* ‘amarelo, dourado’.

Deste xeito, para Martínez Lema, a forma prelatina **badhōs* axudaría a comprender o subgrupo formado por *Baíñas* e *A Baiña* < *TĚRRA(S) *BADĪNĒA(S)* > *Baíñas*, estrutura comparable a *(TĚRRA) *LAURĪNĒA* > *A Louriña*.

Historia

Santo Antoíño de Baíñas fora abadía de monxes, de orixe incerta, segundo frei Antonio de Yepes (1959-1960 [1609]):

San Antonino de Bayñas era Monasterio en tierra de Soneyra, goza de título de Abadía, fue anexo de San Pedro de Fora, por privilegio de Don Lope de Mendoza, Arçobispo de Santiago, é hízole la unión el año de mil y quatrocientos y diez y siete. Despues se reduxo à ser Priorato de San Martín por los años de mil y quatro cientos y ochenta y siete, quando se anexó a San Pedro de Fora.

Tiña, no séc. xvii, un couto dunha legua de longo “y poco menos de ancho”, con xurisdición civil e criminal, “tiene su Yglesia, y Claustro, con indicios de aver sido un buen Monasterio”.

Fig. 12. Igrexa románica de Santo Antoiño de Baíñas.
Foto: Xosé M.ª Lema

Do antigo mosteiro quedan en pé os muros de varios edificios. A igrexa conserva case integramente a súa arquitectura románica, cunha nave rectangular; accédese á capela maior por un arco de triunfo apuntado. No muro norte hai un relevo moi esquemático de san Martiño ecuestre partindo a capa (indicio da súa dependencia con San Martiño Pinario).

En marzo de 1809 xuntouse en Baíñas un dos destacamentos dos “xenerais” Pedro Lapido (párroco de Morquintián, Muxía) e de Juan Domingo Pizpieiro (párroco do Ézaro, Dumbría) para facer fronte ás tropas napoleónicas no seu camiño cara a Corcubión desde o seu cuartel xeral de Santiago. Os cregos xuntaran un exército de labregos e mariñeiros, carente de armamento e de instrución militar. O 12 de abril tivo lugar en Ponte Olveira (Dumbría) unha batalla moi breve, que rematou coa derrota dos paisanos galegos. O “exército” do cura Pizpieiro, asentado en Baíñas, nin se presentara, pois este crego tiña a virtude de estar sempre o máis lonxe posible dos sitios perigosos.

Anos máis tarde, en xullo de 1873 —época da I República—, 400 labregos de Baíñas e Vimianzo néganse a pagar as contribucións e maltratan os encargados de efectuaren os cobros. Enfrontáronse á Garda Civil cun resultado de doce labregos mortos e ducias de feridos.

12. BERDEOGAS E BERDOIAS

As parroquias de Santiago de Berdeogas (matriz ou principal) e San Pedro de Berdoias (anexa) atópanse, por distintos camiños, na ruta a Muxía. A primeira pertence ó concello de Dumbría e a segunda ó de Vimianzo.

Temos estas atestacións referidas a Berdeogas: *Santiago de Verdeoas* (1400, documentado por A. López Ferreiro, segundo J. L. Pensado (Sarmiento 1999, p. 266); “la felegresia de *Santiago de Verdeoas*” (1500), documentado por M. X. Justo e M. Lucas (1991, p.515).

De Berdoias a máis antiga é a seguinte: un escribán chamado *Roy de Verdoas* (1363), documentado por J. E. Benlloch (2014, t. 10, pp. 23-24).

Para o visitador pastoral Jerónimo del Hoyo (1607), o topónimo era o mesmo; só cambiaba o patrón: *San Pedro de Berdiogas, anexo de Santiago de Berdiogas*.

Para José Luis Pensado (Sarmiento 1999, p. 266), *Verdeoas*, a forma etimolóxica do topónimo, é un fitónimo: unha planta chamada *Parietaria officinales* que no latín recibía o nome de *vitreola* ou *vitriola*, derivado de VITRUM. Nalgún dicionario galego aparece co nome de *parietaria*. Segundo Pensado, do nome latino da planta (en plural) VITREOLAS pasaríase a *vidreolas* e, coa caída do *-l-* intervocálico, a *Vedreoas* e, por metátese, a *Verdeoas* ou *Verdioas*. Coa aparición dun *-g-* antihiático daría orixe ó *Verdeogas* actual.

Segundo a opinión de Pensado, nesta evolución tamén aparece a forma intermedia *Verdioas*, que, con outra metátese, se convertería en *Verdoias*. Con todo, Pensado descoñecía a atestación de Benlloch de *Verdoas* —datada en 1363—, co cal a evolución posterior pode ser pola intercalación do *-i-* epentético.

Polo tanto, estamos ante dous topónimos que probablemente tiveron a mesma orixe e que evolucionaron de maneira parella ata que se produciu certo distanciamento na Baixa Idade Media (o *Verdoas* de 1363 é un indicio).

As atestacións medievais parecen apuntar a unha orixe etimolóxica con *V-*. Non obstante, o NG deixounos co *B-*, pola súa tradición gráfica e por seren topónimos opacos sen correspondencia no léxico común.

Na nosa investigación sobre os bautizados de Berdoias de 1607 a 2000, os nomes das dúas freguesías case sempre se escribiron con *B-*, como se pode comprobar, simplemente, polos títulos das capas, empezando polo máis antigo —*Libro 1º de Bautizados de Sn. Pedro de Berdoias (1607-1746)*— ó máis recente

Fig. 13. Clave da bóveda da capela maior de Berdoias, co anagrama do fidalgo Alonso de Lema. Foto: Xosé M.ª Lema

—*Libro X de Bautizados de Santiago de Berdeogas e S. Pedro de Berdoias (8 decembro 1977)*— (Lema Suárez 2006, p. 241).

Historia

Contamos cunha longa historia da fidalguía de Berdoias, grazas ós estudos onomásticos e xenealóxicos, e a datos fornecidos pola historia da arte e mesmo pola tradición oral.

Contra 1589 Afonso de Lema (o primeiro con este nome) empadróase como fidalgo en Vimianzo para ir á guerra contra os mouriscos de Las Alpujarras (Granada). Un neto del, Afonso de Lema II, casou por volta de 1600 con Maior Franqueira de Castiñeira. En 1620 este matrimonio funda o vínculo de Berdoias.⁵

Practicamente en ruínas chegaron ós nosos días as moradas dos fidalgos Afonso de Lema II en Berdoias, do ano 1607 —segundo unha inscrición no lintel da porta de entrada— e de Martiño de Castiñeira en Boallo, de mediados do século XVII.

Na Vacariza (Berdeogas) tamén se atopa en ruínas a casa de finais do séc. XV dos Lopo de Leis, sete xeracións de fidalgos que herdaron nome e apelido do séc. XV ó XVIII.

5 Pódese seguir a xenealoxía desta familia fidalga e da súa particular onomástica de estirpe en Lema Suárez (2004, pp. 429-448 e 2006, pp. 171-190).

13. OZÓN

San Martiño de Ozón é unha parroquia pertencente ó concello de Muxía. Quedan nela, ó lado da súa igrexa, os restos dun antigo mosteiro que, por bula de 1499 do papa Alexandre VI, foi anexionado a San Martiño Pinarío de Santiago (Benlloch del Río 2012, p. 21).

Segundo Edelmiro Bascuas (2002, p. 204) figura como *monasterium de Ozon* en 1154 e 1178, e como *Sanctum Martinum de Ouzon* en 1199. No testamento de Lionor Gonçalves de Saz (1334) aparece *Oçom* (Pichel e Martínez 2014), coma noutros documentos en galego do séc. xv.

Para Joseph Piel (1948, p. 182) procedería do nome latino AUSONIUS, e este do grego *Ausonios*, “tirado del adjetivo homónimo que significa «itálico», «romano»”. Para Bascuas (2002), *Ozón* debe ser continuación do hidrónimo prelatino indoeuropeo “**Ups òne*, con **ps* > *z* como *Az*, *Azobre*”. Outra das posibilidades é que estea en relación con *Oza*, considerado por Moralejo Laso, Moralejo Álvarez e E. Bascuas hidrotopónimo prerromano (Cabeza 2020, p. 116).

Historia

San Martiño de Ozón foi mosteiro bieito, de orixes descoñecidas. Sen que haxa ningún documento que o confirme, tense dito que fora fundado polos monxes de Santa Mariña do Cabo Tosto (Xaviña-Camariñas), que se viran forzados a abandonar, no ano 968, o seu emprazamento polos constantes saqueos dos piratas sarracenos (Fernández Carrera 2014, p. 152). As primeiras mencións documentais datan do séc. xiv: unha delas, o testamento dun frade que lega ó mosteiro 200 ducados (1302); o outro, de 1334, é o de Lionor Gonçalves de Saz, que fai doazóns ó mosteiro de Ozón para que os frades roguen pola súa alma.

Pouco queda hoxe do antigo mosteiro. A igrexa é de base románica, con dúas fermosas ábsidas de forma circular. Tamén é románico o arco triunfal de entrada á capela maior.

Nas propiedades do igrexario cómpre salientar un hórreo de pedra do séc. xviii, un dos máis longos de Galicia (27,23 m).

14. MORAIME

San Xián de Moraime é unha parroquia do concello de Muxía. A documentación do seu mosteiro foi estudada por moitos historiadores, entre outros, Antonio López Ferreiro, Manuel Lucas Álvarez, Xabier Rei Souto (2000), José Ramón Ferrín (1999), Manuel Vilar Álvarez (2019), Xan Xosé Fernández Carrera, quen publicou recentemente (2020) unha monografía divulgativa, e José Enrique Benlloch del Río (2012).

Martínez Lema (2010, p. 326), no seu estudo da toponimia do Tombo de Toxosoutos, rexistrou estas formas: *Moriame* (sen data, e en 1095, 1118, 1119), *Moyrama* (1361); *Moyrame* (1175, 1220, 1238, 1334, 1366, 1380, 1457), *Moyramia* (sen data); *Mouramia* (1239); *Moyrame* (1363); *Morayme* (1335, 1380, 1401); *Mouramea* (1403).

Por outra parte, o historiador muxián J. E. Benlloch del Río (2012) sinala que, antes do ano 1095, segundo un pergamiño, os antigos chamábanlle *Sabuceta* a Moraime: “In villa *Moriamensi*, qui ab antiquis *Sabuceta* vocabatur” (Benlloch 2012, p. 12). Nas súas acoutacións históricas sobre o mosteiro e o seu couto, recolleu as seguintes variantes do topónimo: *Moriames*, *Moramea*, *Moyrame*, *Morant*, *Muyrame*, *Moyramea*, *Mourame*, *Morame*. Cara ó séc. XVII establécese a forma definitiva *Moraime* (Benlloch 2012, p. 12).

O cardeal-visitador Jerónimo del Hoyo (1607) escribe *Moirame* e frei Martín Sarmiento (1745) *Morayme*, aínda que di que viu en documentos as denominacións —que daquela aínda se escoitaban— de *Mourame*, *Mouramea* e *Moirame*. Noutra investigación máis recente, Benlloch recolle, nunha copia do séc. XIX dun pergamiño datado en 1294, ademais de *Moyrame*, a forma inédita *Moaaramen* (Benlloch 2020, pp. 15 e 19).

Martínez Lema (2010, pp. 326-330) considera que o estadio inicial sería *Moriame*, dado o predominio desta variante no conxunto da documentación; despois evolucionaría popularmente cara a unha nova variante, *Moirame* / *Moyrame*. Como acabamos de dicir, a mediados do século XVIII aínda se escoitaban as variantes populares medievais citadas por Sarmiento. Martínez indica que podería ser verosímil reconstruír para a forma etimolóxica *Moriame* unha fase orixinaria *MORĪAMĪNE, creada a partir do radical prelatino *mor- / *mur- ‘monte, elevación rochosa’, que faría alusión ó emprazamento deste antigo

mosteiro. Unha segunda posibilidade sería considerar o topónimo como unha construción de natureza lingüística integramente prelatina.

Historia

No lado sur da igrexa de San Xián quedan os restos do que foi un xacemento romano. Nas escavacións realizadas en 1972 púxose ó descuberto unha importante *villa* baixorromana ou altomedieval, cunha fonte de pedra monumental. Tamén se atopou unha necrópole sueva, con máis de once tumbas. Manuel Chamoso Lamas fixo escavacións en 1972.

As primeiras referencias documentais ó mosteiro son de finais do séc. XI (doazón en 1095 do lugar de Sarteguas, no camiño a Santiago), pero xa existía con anterioridade.

Podemos asegurar que na Alta Idade Media era o centro relixioso e administrativo máis importante das Terras de Nemancos e de Soneira, o cerne do que hoxe coñecemos como a Costa da Morte; tamén da zona oeste de Bergantiños. Demóstrano as vinte igrexas destas tres comarcas nas que exercía padroado (Rei Souto 2000, p. 47).

Era o centro de cristianización de todo este territorio fisterrán —en sentido amplo— e o seu abade era a máxima autoridade (o abade Hodorio participou na elección de Diego Xelmírez como bispo de Santiago).

O mosteiro de Moraime foi un referente político importante no reino de Galicia. Contaba coa protección do grupo familiar dos Traba. O conde Pedro

Fig. 14. Igrexa do antigo mosteiro de San Xián de Moraime.
Foto: Xan Fernández

Froilaz de Traba era un dos señores máis poderosos do reino de Galicia de principios do séc. XII. O rei Afonso VI de León (e de Galicia e de Castela) designouno aio do seu neto Afonso Raimúndez, nado en 1105 en Caldas de Reis, fillo do conde Raimundo de Borgoña e da princesa Orraca. O conde levouno a Moraime para confiarlles a educación do neno ós frades do mosteiro. Morto Afonso VI, Orraca incumpre o testamento do seu pai en casando con Afonso I o Batallador de Aragón, e a nobreza galega con Pedro Froilaz á fronte proclama rei de Galicia o infante criado en Moraime; foi o 11 de setembro de 1111, na catedral de Santiago, unxido solemnemente polo arcebispo Xelmírez.

O mosteiro recibirá doazóns de diversos monarcas, empezando por Afonso VII o Emperador, en 1119 (nesta doazón documéntanse acollidas de peregrinos).

Entre 1150 e 1250 Moraime vive un período de esplendor que atrae piratas do norte e do sur, e o mosteiro foi atacado e roubado varias veces. Os seus bens tamén son cobizados polos nobres.

En 1175 Fernando II de León e Galicia doa ó mosteiro a vila de Merexo (Ozón-Muxía). En 1238 Fernando III confirma todas as doazóns reais anteriores feitas a Moraime.

Pouco a pouco decae e no séc. XV xa era só priorado, e acabou —despois de fortes oposicións por parte do abade e dos frades— por depender de San Benito de Valladolid e despois de San Martiño Pinario. En 1745 visitouno o padre Sarmiento. Como mosteiro desaparece coa desamortización de Mendizábal.

Pénsase que o mosteiro de Moraime pode estar na orixe das lendas de visitantes sacros chegados por mar a estas costas occidentais: o santo Cristo de

Mapa 4. Igrexas sobre as que Moraime exerceu o seu padroado
Fonte: Rei Souto 2000

Fisterra, a Virxe da Barca... Tamén se sospeita que as lendas xacobeas ligadas ó territorio fisterrán, citadas no Códice Calixtino, se orixinaran neste cenobio.

15. MUXÍA

Creouse o Concello de Muxía en 1835, con catorce parroquias pertencentes ás antigas xurisdicións de Muxía, Ozón e Baíñas, Moraima e Buxantes, Corcubión e Vimianzo.

A primeira atestación deste nome de lugar data de 1176, recollida no *Códice de Sobrado*. Neste documento, Fernando II, rei de Galicia e León, concédelle dereitos sobre a igrexa de Muxía ó abade de Sobrado: “*Porto de Mogia*” (Benlloch 2010, p. 11). Outras atestacións: *Portum de Mogia* (séc. XIII), *Santa Maria de Mugia* (1334), *Afonso de Mogia* (1399), *vila de Mugia* (1421), *Mongia* (1473), *Mogia e Mugia* (1483), *Mogia e Mongia* (1493). Así mesmo, máis adiante, tamén *Mujía* (1698).

A etimoloxía máis difundida faina derivar de *monxe* (< francés *monge* ‘frade’) e supón que viría polo dominio dos frades de Moraima sobre a vila e o porto na Idade Media. É a explicación que recibiu Jerónimo del Hoyo (1952, p. 373) na súa visita de 1607:

Tiene sesenta feligreses, y solía tener más de ducientos y era entonces de los frailes de Moirame que son benitos, y dellos se llamava esta villa *Monxia* y corruto el bocablo se llama *Muxia*.

Esta villa fundaron los vecinos de Santiago de Sereza porque habiéndolos destruido los hereges ingleses fueron a Moirame y pidieron licencia para edificar en aquel puerto y el prior del monasterio se la dio; con esta licencia edificaron allí unas chozas sin texados en que se recoxían y después fueron creciendo hasta tener ducientos vezinos.

Só a partir de finais do séc. xv rexistramos na escrita algún vestixio da consoante nasal do suposto étimo (*Mongia*, 1493, *Mungia*, 1627), razón pola cal G. Navaza (2021, p. 64) non descarta a posibilidade de que a relación con *monxe* sexa só unha etimoloxía erudita e o topónimo teña outra orixe, quizais prerromana.

Fig. 15. Situación da vila de Muxía e do santuario da Virxe da Barca, á entrada da ría de Camariñas
Foto: Xosé M.ª Lema

Historia

Como porto xa aparece descrita nun portulano veneciano a finais do séc. xiv. Xunto con Fisterra, Muxía era coñecida polos navegantes por estaren ligados á ruta xacobeá, e a eles arribaban moitos barcos.

Por iso Muxía, Fisterra e Malpica eran portos pertencentes á mitra compostelá, fronte a Corcubión, que era dos señores de Altamira.

Nas loitas entre Moscosos e Fonseca do séc. xv, en 1465 Bernal Eanes de Moscoso, señor de Altamira, prende no porto de Muxía, que tiña por propio, un capitán do arcebispo Alonso II de Fonseca con 30 homes armados que levaban preso un criado seu. Foi o preámbulo do prendemento do propio arcebispo en Noia, onde Bernal lle tendeu unha emboscada, “prendiolo por la barba” (Vasco da Ponte) e paseouno nunha gaiola de ferro por todo o territorio. Tívoo preso nas torres de Altamira, de Mens e de Vimianzo e pediría por el un rescate.

A igrexa de Santa María de Muxía é de estilo románico de transición, de finais do séc. xii. En 1457 o papa Calisto III concede tres anos e corenta días de indulxencia por espazo de vinte anos ós que visiten esta igrexa, entre eles os peregrinos que ían a Santiago; documentáronse, entre outros, o polaco Nicolás de Popielovo, 1484; Christoph Gunzinger (1654-1655) e Gian-Lorenzo Buonafede Vanti (1717) (Vilar Álvarez 2019, pp. 17-19).

O cardeal Jerónimo del Hoyo, na súa visita a Muxía (1607) salienta que esta vila era “un puerto muy cómodo para la embarcación a Inglaterra” e que “no

pueden los frailes [de Moraime] cargar ni descargar en la mar sin pagar derechos a la dicha villa de Muxía” (Hoyo 1952, p. 373).

Inseparable da historia de Muxía é o santuario da Virxe da Barca, unha pequena ermida na Idade Media que se transformaría no gran santuario que vemos hoxe no primeiro terzo do séc. XVIII, obras sufragadas polos condes de Maceda. A orixe desta advocación mariana está nunha antiga lenda en que a Virxe aparece transportada nunha barca de pedra, lenda que se repite noutras costas atlánticas e que se acabaría ligando ó culto xacobeo: estando Santiago predicando no territorio fisterrán, desanimado polo escaso éxito da súa predicación, recibiría a visita da Virxe María, trasladada en carne mortal desde Palestina. Como testemuño quedarían as pedras dos Cadrís (a barca) e de Abalar (o mastro e a vela). Houbera serias discusións teolóxicas no séc. XVIII sobre se foi primeira a aparición da Virxe ó Apóstolo en Zaragoza ou en Muxía.

16. CEREIXO

Santiago de Cereixo é unha parroquia do concello de Vimianzo, situada na marxe esquerda do río do Porto, xa no seu tramo derradeiro, na desembocadura na ría de Camariñas. Na marxe dereita sitúase a parroquia da Ponte do Porto (Camariñas).

O noso *Cereixo* aparece na documentación histórica de formas variadas: *Cereija* (1200), *Seregiam*, *Seregia*, *Saregia* (1228); *Sereija* e *Sereza* (1607, del Hoyo). Seguimos a Navaza Blanco (2006, p. 201) na análise deste nome de lugar, quen non o considera —como aparenta— un fitotopónimo relacionado coa árbore das cereixas, senón que, dadas as súas atestacións históricas, sería un hidrotopónimo prerromano coa acepción ‘auga que corre, ferve ou gurgulla’. Na súa terminación estaría presente o sufixo *-asia -asio*, coñecido na toponimia galega prerromana (por exemplo: *Cameixa*, *Arteixo*).

A corrente fluvial que orixinaría o topónimo do *Cereixo* vimiancés non sería o río do Porto —impropriamente denominado Grande na actualidade—,⁶

6 O nome histórico do río que atravesa de leste a oeste a Terra de Soneira ó longo de 47 km é *río do Porto*, así o denominou, coa súa forma en galego, José Cornide en 1764, e despois Domingo Fontán (1834) na forma castelá (*río del Puerto*), Otero Pedrayo (*río do Porto*) e outros. Un estudo exhaustivo sobre as denominacións deste río en Domínguez, Fernández, Gándara e Lema (2019, pp. 15-26).

Fig. 16. O río de Cereixo desemboca no río do Porto, o principal, por debaixo do muíño de mareas das Torres
Foto: R. Mouzo

como pensaba Navaza (2006, p. 201), senón o derradeiro afluente deste río pola esquerda, que desemboca precisamente en Cereixo, por debaixo dun muíño de mareas construído no séc. XVII, despois de atravesar a parroquia de sur a norte; recibe localmente o nome río de Carnés ou de Cereixo.

Hai outra parroquia en Galicia con este topónimo: *San Xurxo de Cereixo* (A Estrada).⁷ No NG rexístranse, ademais, dous lugares denominados *Cereixa*, en Coristanco e na Pobra do Brollón, e *Cerezo*, en Ponteceso. Hai unha *A Cereixiña* en Oourol, un *río do Cereixo* en Laza (afluente do Támeга) e un *Ríocereixa* en Pedrafita do Cebreiro.

Historia e arte

Cereixo ten unha igrexa románica de finais do século XII ou principios do XIII que no tímpano da súa porta travesa sur conta cun relevo que representa a *translatio Beati Iacobi* de Palestina a Galicia: sobre unhas ondas mariñas esquemáticas, unha embarcación de táboas curvadas na proa e na popa, sen mastro, remos nin vela, no cal aparece o corpo morto de Santiago e os rostros de sete personaxes, o do centro, de maior tamaño, cun báculo. É unha das máis antigas representacións desta iconografía.

Só hai outros dous relevos da mesma antigüidade desta iconografía na Península, dous capiteis tamén románicos: un no claustro da colexiata-catedral

⁷ Para este topónimo, Cabeza Quiles (2018, pp. 53-43) concorda coa interpretación de G. Navaza.

de Tudela (Navarra) e outro no transepto da Seu Vella de Lleida. O relevo máis antigo co que conta Padrón, o porto xacobeo por excelencia onde segundo a lenda desembarcou a nave pétrea co corpo apostólico, é do séc. XVIII.

Esta circunstancia motívanos as seguintes preguntas: por que aparece este relevo en Cereixo e non en Iria - Padrón, como indicaba a lenda? De quen sería a idea de mandar esculpir este relevo na humilde igrexa de Cereixo? Tratando de responder, ocórrenos que a iniciativa non partiu dun simple canteiro, senón do clero, e os abades do mosteiro de Moraime pensamos que non foron alleos. Que mellor benvida ós peregrinos por mar que unha primeira visita recordatoria ó desembarque que deu orixe á lenda?

Segundo os historiadores da arte, na igrexa de Cereixo traballaron dous mestres ou obradoiros distintos, pero co denominador común de que antes traballaran na porta das Praterías da catedral de Santiago. O primeiro construíría, a finais do séc. XII, a ábsida, co seu arco triunfal. O segundo, de principios do XIII, realizaría as dúas portas, a sur e a oeste, e relaciónase co mestre da porta sur da igrexa de Moraime, onde se representa a Santa Cea (Ferrín González 1999, pp. 99-100). Polo tanto, en Cereixo traballou o mesmo obradoiro de canteiros que, antes ou despois, o fixo en Moraime.

Mapa 5. A ría de Camariñas no *Atlas del Rey Planeta* (1634) de Pedro Teixeira, cos dous portos marítimos de Camariñas e Muxía e o fluvial de Cereixo

Fig. 17. A singular *translatio* da porta sur de Santiago de Cereixo.
Foto: Xosé M.ª Lema

Cereixo era unha das parroquias sobre as que Moraime exercía padroado nesta altura da Idade Media. Pero, ademais da protección monacal, Cereixo tamén tiña protección real, tanto que mesmo foi visitada en dúas ocasións por Afonso VIII de León e Galicia (IX no cómputo historiográfico español): o 24 de xuño de 1200 e no verán de 1228; este mesmo ano, o monarca outorgou tres documentos datados en “Seragiam, Seregia e Saregia” (Ferrín González 1999, p. 89). Unha viliña aloumiñada pola monarquía galaico-leonesa, que lle outorgou cartas-pobra de protección.

A tradición da estreita relación entre Cereixo e Moraime chegou ata o séc. XVII, pois o cardeal Jerónimo del Hoyo asegura, na súa visita a Muxía, que esta vila fora fundada por “los vezinos de Santiago de Sereza” co permiso do prior do mosteiro de Moraime.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Bascuas, Edelmiro (2002). *Estudios de hidronimia paleoeuropea gallega. Verba*. Anexo 51. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Bascuas, Edelmiro (2006). *Hidronimia y léxico de origen paleoeuropeo en Galicia*. Sada: Edicións do Castro.
- Benlloch del Río, José Enrique (2010). Muxía. Apuntamentos para a súa historia. Séculos XII a XVI. *Nalgures*. 6, 9-55.

- Benlloch del Río, José Enrique (2012). Acotacións históricas de Moraime. *Nalgures*. 8, 9-43.
- Benlloch del Río, José Enrique (2014). Os escribáns das terras de Nemancos. Do s. XIV ao primeiro terzo do s. XIX. *Nalgures*. 10, 11-66.
- Benlloch del Río, José Enrique (2020). Recaudación de rentas de vestiaría del Monasterio de Moraime. Un documento del año 1294. *Nalgures*, tomo XIX, 7-25.
- Cabeza Quiles, Fernando (2008). *Toponimia de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- Cabeza Quiles, Fernando (2014). *A toponimia celta de Galicia*. Noia: Toxosoutos.
- Cabeza Quiles, Fernando (2018). *Toponimia da Estrada*. Terra Nomeada. A Coruña. Real Academia Galega/AGOn.
- Cabeza Quiles, Fernando (2020). *Toponimia de Carballo*. Terra Nomeada. A Coruña. Real Academia Galega/AGOn.
- Castro, Rosalía de (1992). *Poesías*. Padrón: Edicións do Patronato Rosalía de Castro.
- Domínguez Rial, Evaristo, Fernández, Xan, Gándara, Ramón e Lema, Xosé M.^a (2019). *O río do Porto, o río grande da Terra de Soneira*. Vimianzo: Seminarios de Estudos Comarcais da Costa da Morte.
- Fernández Carrera, Xan X. (1992). *Muxía e o seu concello*. Muxía: Concello de Muxía.
- Fernández Carrera, Xan X. (2014). *Descubre Muxía*. Muxía: Concello de Muxía.
- Fernández Carrera, Xan X. (2020). *Moraime, centro histórico da Costa da Morte* [s.l.]: [edición do autor].
- Ferrín González, José Ramón (1999). *Arquitectura románica en la 'Costa da Morte': de Fisterra a Cabo Vilán*. A Coruña. Deputación da Coruña.
- García Alonso, Juan Luis (2003). *La Península Ibérica en la "Geografía" de Claudio Ptolomeo*. Vitoria-Gasteiz: Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Gómez Martínez, Lidia e Méndez, Luz (2022). *Toponimia de Tordoia*. Terra Nomeada. A Coruña: Real Academia Galega/AGOn.
- González Pérez, Clodio (2016). *Brión. Historia. Economía. Cultura. Arte*. A Coruña: Deputación da Coruña.
- Hoyo, Jerónimo del (1952). *Memorias del arzobispado de Santiago (1607)*. Santiago de Compostela: Porto Editores. Edición de Ángel Rodríguez e Benito Varela Jácome.

- Justo Martín, María Xosé e Lucas Álvarez, Manuel (1991). *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela*. Santiago. Consello da Cultura Galega.
- Lema Suárez, Xosé M.^a (2004). A onomástica dos fidalgos de Berdoias, na Terra de Soneira (séculos XVII e XVIII). En: Rosario Álvarez e Antón Santamarina, eds. *(Dis)cursos da escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza.
- Lema Suárez, Xosé M.^a (2006). *Onomástica histórica dunha parroquia galega: Berdoias (1607-2000). I. Os nomes masculinos*. Santiago de Compostela: AGOn / ILG.
- Liñares Giraut, Amancio (1986). *O Val de Barcala 1900-1936. Agrarismo, vida política, emigración e cultura*. Santiago de Compostela: Feiraco.
- López Boullón, Xosé Ramón (2019). *Toponimia de Ames*. Terra Nomeada. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.339>
- López Ferreiro, Antonio (1899-1909). *Historia de la S.A.M.I. de Santiago de Compostela*. Santiago de Compostela: Seminario Conciliar Central.
- Martínez Lema, Paulo (2010). *A toponimia das comarcas de Bergantiños, Fisterra, Soneira e Xallas na documentación do Tombo de Toxos Outos (séculos XII-XIV)*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Disponible en <http://hdl.handle.net/10347/2870>
- Matasović, Ranko (2009). *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden: Brill.
- Moralejo Laso, Abelardo (1977). *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago: Ed. Pico Sacro.
- Navaza, Gonzalo (2006). *Fitotoponimia galega*. A Coruña. Fundación Barrié de la Maza.
- Navaza, Gonzalo (2021). *Toponimia municipal. Os nomes dos concellos da provincia da Coruña*. A Coruña. Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.377>
- Pedrero, Rosa (1996). El hidrónimo prerromano *Mira. Emerita*. *Revista de lingüística y filología clásica*. 64 (2), 361-374.
- Pérez Rodríguez, Francisco Javier (2004). *Os documentos do Tombo de Toxos Outos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Disponible en <http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=283>

- Pichel Gotérrez, Ricardo e Martínez Lema, Paulo (2014). Documentación posterior á confección do Tombo de Toxos Outos (sécs. XIII-XIV). Edición e inventario toponímico. en *Scriptum Digital*. 3, 95-132.
- Piel, Joseph Maria (1948). *Nomes de possessores latino-cristãos na toponímia asturo-galego-portuguesa*. Coimbra: Coimbra Ed.
- Piel, Joseph e Kremer, Dieter (1976). *Hispano-gotisches Namenbuch*. Heidelberg; Carl Winter.
- Rei Souto, Xabier (2000). O mosteiro bieito de Moraima. En: Manuel Suárez Suárez, ed. *Actas do I Simposio de Historia da Costa da Morte: mil cen anos das terras de Nemanco, Soneira e Bergantiños, Baio e Zas*. Cee: Asociación Neria, 45-66.
- Rivas Quintas, Elixio (1982). *Toponimia de Marín. Verba*. Anexo 18. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Romero Masiá, Ana M.^a e Pose Mesura, Xosé Manuel (1988). *Galicia nos textos clásicos*. A Coruña. Museo Arqueolóxico Provincial.
- Sarmiento, Martín (1999). *Onomástico etimológico de la lengua gallega*. 2 vols. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza. Edición de José Luís Pensado.
- Vasco da Ponte (1986). *Recuento de las Casas antiguas del Reino de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Ed. crítica de Manuel Díaz y Díaz *et al.*
- Vázquez Bertomeu, Mercedes e Rodríguez Suárez, M.ª Pilar (2020). *A batalla de Altamira. A historia dun territorio estratéxico: as Torres de Altamira*. A Coruña. Deputación da Coruña.
- Viader Serra, José (1975): *El archivo del Monasterio de Santa Clara y estudio de su documentación durante el siglo XV*. Tese de licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.
- Vilar Álvarez, Manuel (2019). *Camiño de Santiago a Muxía por Brandomil*. Santiago de Compostela: Alvarellos Editora.
- Yepes, Antonio de (1959-1960) [1609]: *Crónica de la Orden de San Benito. Patriarca de Religiosos*. Ed. de J. Pérez de Urbel. Madrid: Ediciones Atlas.